

Spel ter verdediging van de democratie

Geschreven door: Benjamin Lucas Baars

S1087726

Begeleid door: dr. J.J.M. van de Sande

Woorden: 12546

02-06-2024

Scriptie ter verkrijging van de graad “Master of Arts” in de filosofie aan de Radboud
Universiteit Nijmegen

Frauderegeling

Hierbij verklaar en verzeker ik, Benjamin Lucas Baars, dat voorliggende eindwerkstuk getiteld 'Spel ter verdediging van de democratie', zelfstandig door mij is op- gesteld, dat geen andere bronnen en hulpmiddelen dan die door mij zijn vermeld zijn gebruikt en dat de passages in het werk waarvan de woordelijke inhoud of betekenis uit andere werken – ook elektronische media – is genomen door bronvermelding als ontlening kenbaar gemaakt worden. Nijmegen, 02-06-2024

Inhoudsopgave

Frauderegeling.....	2
Inhoudsopgave	3
Inleiding	5
1: Neoliberalisme	7
Socialisme	8
Liberalisme.....	9
Neoliberalisme als rationaliteit	9
<i>Homo Economicus</i>	11
Economisering.....	11
De politiek.....	12
De geëconomiseerde politiek	13
Geëconomiseerde individuen	14
Neoliberaal recht	15
2: <i>Homo Ludens</i>	17
<i>Sub specie Ludi</i>	17
Kenmerken van ‘het spel’	17
Eigenschappen van het spel	18
Vormen van spel.....	20
Wedstrijd en spel	20
Heilige vertoningen als spel	21
Spelbrekers en valsspelers.....	22
Ernst en spel	22
Implementatie van de <i>Homo Ludens</i>	23
Het verdwijnen van het spelelement	24
3: <i>Homo Ludens</i> en de democratie	26

<i>Homo Economicus</i> versus <i>Homo Ludens</i>	26
<i>Homo Ludens</i> als democratische speler	27
Speelveld	27
Het agonale karakter van de democratie	28
Concurrentie	29
Vrijheid.....	30
Conclusie.....	34
Bibliografie	36
Samenvatting.....	38

Inleiding

Op 8 december 2023 werd in de Pieterskerk te Leiden de 52ste Huizinga lezing gegeven. In deze lezing gaf de schrijver en classicus Leonard Ilja Pfeijffer, met wat humor, instructies tot het redden van de gehele wereld. Volgens Pfeijffer moet de wereld gered worden van een vastgelopen kapitalistisch systeem, wat geleid wordt door economische principes en de huidige verhouding van overheden tot de economie (Pfeijffer, 2023). De combinatie van economische principes en de huidige houding van overheden tot de economie wordt ook wel ‘neoliberalisme’ genoemd (Brown 2018, 15). Neoliberaal beleid wordt vaak bekritiseerd. Ten eerste, omdat het de ongelijkheid verder laat groeien. Verder creëert het onethische situaties, doordat bepaalde regelingen worden overgelaten aan de markt. Ook levert het problemen op omdat bedrijfskapitaal en zaken van overheden door elkaar heen lopen. Ten slotte veroorzaakt het neoliberalisme desastreusere situaties door de afhankelijkheid van instabiele markten (Brown 2018, 32-34). Deze gevolgen zijn niet kleinschalig of van lichte aard. Zo leven zeven op de tien mensen in een land waar de ongelijkheid groeit en worden mensen verhandeld zodat hun organen verkocht kunnen worden (Oxfam Novib, z.d.), (Reusken 2017).

Hoewel er in het debat over neoliberalisme vaak over het beleid en de gevolgen wordt gesproken, is er ook een andere manier om het neoliberalisme te benaderen, namelijk als rationaliteit. Deze manier wordt door Wendy Brown in *Het ontmantelen van de Demos: De stille revolutie van het neoliberalisme* (2018) uiteengezet. De neoliberale rationaliteit is volgens haar een algemeen aanvaardbare manier van denken, die zowel vele domeinen van de mens en de mens zelf heeft getransformeerd naar een specifiek economisch beeld (Brown 2018, 7-8). De gevolgen van deze rationaliteit zijn ten eerste dat de democratie, minimaal beschreven als ‘politiek zelfbestuur door het volk’, wordt afgebroken en ten tweede dat het individu zichzelf niet meer als onderdeel van een gemeenschap ziet. De dominantie van het economisch denken is niet iets dat volledig nieuw is. Zo beschrijft Huizinga in de *Homo Ludens* (2019) hoe hij het spelelement in de negentiende eeuw al ziet verdwijnen ten koste van het overschatten van de mogelijkheden van de economie. Huizinga maakt duidelijk dat de mens een natuurlijke neiging heeft om te spelen en dat we onszelf daarom ook beter begrijpen als we de mens beschouwen als spelend wezen (van Lente 2013).

Om de dominantie van het economisch geïnspireerde neoliberale denken tegen te gaan is er een verandering nodig in de manier waarop we naar de democratie en onszelf als onderdeel van de democratie kijken. Deze verandering is lastig te bewerkstelligen, omdat de neoliberale rationaliteit volgens Brown al diep in alle sferen van de samenleving is

doorgedrongen. Om dit te doorbreken pleit Pfeijffer voor het gebruik van creativiteit om een alternatieve vorm van samenleven te bedenken.

Dat advies is opgevolgd en het resultaat daarvan is weergegeven in deze scriptie. Daar waar Huizinga het spel ziet verdwijnen zie ik een mogelijkheid in de eigenschappen van het spel en door in spel-termen te denken een alternatief te bieden voor de neoliberale rationaliteit. Deze spel-rationaliteit zorgt voor een beschouwing van de democratie als spel, wat de democratie verdedigt en de dominantie van de neoliberale rationaliteit terugdringt. De centrale vraag is dan ook: Hoe kan ‘het spel’, zoals Huizinga het in de *Homo Ludens* (2019) beschrijft, een alternatief zijn voor de neoliberale rationaliteit en zo de afbraak van de democratie tegengaan?

Om deze vraag in een duidelijke context te plaatsen en te kunnen beantwoorden worden een aantal deelvragen in drie hoofdstukken uitgewerkt. In het eerste hoofdstuk wordt aandacht besteed aan het neoliberalisme en de opkomst ervan. Wat is het neoliberalisme volgens Neoliberalen? Wat bedoelt Brown met de neoliberale rationaliteit? En op welke manieren is deze neoliberale rationaliteit een gevaar voor een democratie? In het tweede hoofdstuk wordt de *Homo Ludens* toegelicht, met de nadruk op de onderdelen die van belang zijn voor deze scriptie. In dit hoofdstuk staan de volgende vragen centraal: Wat zijn de eigenschappen van het spel? Waarom is het spel voor Huizinga zo belangrijk? Wat is het gevaar van het verdwijnen van het spel in de samenleving? Het laatste hoofdstuk staat in het teken van het zien van een democratie als spel en hoe dit spel gespeeld wordt met een spel-rationaliteit. Welke regels kent het democratische spel? Door welke kenmerken van het spel kan een democratie worden verdedigd? Welke eigenschappen van de *Homo Ludens* dragen bij aan het vormen van democratische spelers? Verschillende schrijvers, zoals Arendt (2006; 1999), Lefort (2016) en Mouffe (2000), hebben kritiek geleverd op veranderingen in de samenleving die een gevaar vormen voor de democratie. In het laatste hoofdstuk worden daarom delen van hun teksten gebruikt ter versterking van de noodzaak om met een spel-rationaliteit deel te nemen aan het democratische spel.

1: Neoliberalisme

Vanuit verschillende disciplines wordt onderzoek gedaan naar wat er wordt bedoeld met het neoliberalisme en wat voor invloed het heeft op de menselijke samenleving (Oudenampsen 2019). De conclusie is vaak dat er geen pure vorm van het neoliberalisme bestaat die overal op dezelfde manier zou werken (Vallier 2022). Er zijn alleen hybride vormen, die ontstaan vanuit een combinatie met aanwezig lokaal beleid (Oudenampsen 2019).

Hoewel het neoliberalisme dus geen eenduidige essentie heeft, zijn er wel kenmerken die vaak terugkomen en samen worden gebracht onder de verzamelnaam ‘neoliberalisme’. Aan de hand hiervan kan het neoliberalisme beschreven worden als een politieke theorie die de samenleving wil ordenen op basis van een marktmechanisme (Oudenampsen 2019). Anders verwoord is het een theorie die politieke en economische instituties vrij en kapitalistisch laat, die wordt ondersteund en gestuurd door een grondwettelijke democratie met een kleine, maar aanwezige plicht, in het verzorgen van de basisbehoeftes voor diens burgers (Vallier 2022).

Het vormen van deze beschrijvingen is mogelijk door de vele onderzoeken die er zijn geweest naar het begin, de evolutie en de verspreiding van alles wat liberaal wordt genoemd. Personen van wie de ideeëngeschiedenis is onderzocht, omdat ze een grote invloed hebben gehad op het neoliberalisme, zijn Milton Friedman en Friedrich Hayek (Oudenampsen 2019). In deze scriptie wordt de focus vooral gelegd op Hayek, omdat hij gezien wordt als een intellectuele schakel tussen de twee meest toonaangevende scholen van het neoliberalisme. Dit zijn de ‘Freiburger Schule’ en de ‘Chicago school of economics’ (Brown 2018, 73-74). Beide scholen ontwikkelden verschillende ideeën over hoe de politiek zich moest verhouden tot de economie. De ‘Freiburger Schule’ benadrukte vooral de inmenging van de overheid in het bevorderen van concurrentie en de bescherming van culturele waarden (Brown 2018, 74). De ‘Chicago school of economics’ was erg gefocust op menselijk kapitaal en de uitbreiding van het marktmechanisme naar ieder domein van de samenleving (Brown 2018, 74). In de ontwikkeling van hun theorieën verschillen de scholen van elkaar, maar in de huidige neoliberale uitwerking van de theorieën vallen de ideeën samen.

In het eerste deel van dit hoofdstuk worden de grote lijnen van het neoliberalisme als economische theorie uiteengezet, aan de hand van *The road to serfdom* (Hayek 1979) dat origineel in 1944 is gepubliceerd.

The road to serfdom is geschreven als waarschuwing voor de bedreiging van vrijheid door de overheid (Lemieux 2021). Hayek ziet zijn ideeën daarom als een poging om individuele vrijheid te verdedigen (Vallier 2022). Het streven naar vrijheid betekent volgens Hayek vooral ‘het minimaliseren van externe dwang’, oftewel het kunnen nastreven van eigen doelstellingen zonder inmenging en belemmering van anderen (Vallier 2022). Men kan op verschillende vlakken vrij zijn, maar voor politieke en individuele vrijheid is economische vrijheid een voorwaarde (Hayek 1979, 10). Hayek ziet de markt als de ultieme mogelijkheid voor mensen om vrij te zijn. Op de markt kunnen mensen namelijk zelf beslissen waar ze het meeste waarde aan hechten en op basis daarvan hun uitgaves ordenen op prioriteit. Zo kan iemand die minder te besteden heeft diens uitgaven beperken tot dat wat diegene het meest waardevol vindt. Door dit idee is Hayek ervan overtuigd dat economische waarden minder belangrijk zijn dan elke andere waarde. Iemand kan namelijk via het eigen kapitaal bepalen wat diegene belangrijk vindt en wat niet (Lemieux 2021).

Socialisme

Het socialisme is volgens Hayek één van de grootste bedreigingen voor economische vrijheid, waarbij hij zo ver gaat dat hij het socialisme gelijkstelt met slavernij (Hayek 1979, 10). Het plannen van de economie is de eigenschap van het socialisme dat een gevaar vormt voor de vrijheid van individuen. Bij het plannen van de economie wordt van bovenaf bepaald welke en hoeveel producten er worden geproduceerd (Hayek 1979, 24-25). Hierdoor wordt de economische vrijheid van individuen ingeperkt, omdat wat en hoeveel iemand kan kopen afhankelijk is van wat er geproduceerd wordt. Dit is een inperking van de individuele vrijheid, omdat individuen minder vrij hun kapitaal kunnen verdelen over wat ze waardevol vinden en wat niet. Daarnaast hebben individuen minder vrijheid, omdat er meer dwang is in hun keuze van werk en besteding van tijd, aangezien het plannen van de productie ook vereist dat bepaalde arbeid verricht moet worden (Lemieux 2021). Ook zijn de onvoorspelbare aanpassingen van de planners in de socialistische samenleving een bron van onzekerheid voor burgers, waardoor het lastiger is om als individu te plannen voor de toekomst en wat weer een belemmering is om individuele doelen na te streven (Hayek 1979, 57). Aangezien economische vrijheid voor Hayek een voorwaarde is voor individuele en politieke vrijheid, is het plannen van de economie dus een groot gevaar voor de algehele vrijheid van de mens (Lemieux 2021).

Liberalisme

Om het socialisme af te weren en een goed lopende complexe samenleving met moreel verantwoordelijke vrije individuen te realiseren, is het nodig om waardes zoals vrijheid, onafhankelijkheid, vrede, en respect voor het individu te herwaarderen (Hayek 1979, 162). Hayek benadrukt ook het belang van spontane ideeën en ontwikkelingen vanuit de samenleving, die minder of zelfs niet kunnen ontstaan wanneer er inmenging is door anderen. Met het focussen op deze waardes ziet Hayek zichzelf dan ook als een klassiek liberaal (Lemieux 2021). Hoewel Hayek de nadruk legt op het klassiek liberale idee van een markt met weinig inmenging, geeft hij aan dat de naam van de liberale stroming is geschaad door het passief accepteren van het systeem (Hayek 1979, 13). Dit kwam omdat de negatieve aspecten van het volledig loslaten van de markt, die lange tijd verborgen bleven, toch aan het licht kwamen. Bijvoorbeeld het ontstaan van monopolies, de groei van verschil in rijkdom en andere effecten die de ontwikkeling van spontane ideeën tegengaan. Om deze reden moet de overheid geen passieve houding hebben tegenover de economie, maar een actieve assisterende houding (Hayek 1979, 14). Er moet gezorgd worden voor de optimale omstandigheden voor individuen om hun welvaart te laten groeien en vrijheid te ervaren door middel van de markt. Zo moet de overheid wetgeving doorvoeren die concurrentie vergroot, monopolies voorkomt of controleert en armoede voorkomt, bijvoorbeeld door een basisinkomen om mogelijkheid te creëren voor spontane ontwikkeling (Hayek 1979, 14). Dit is dan ook het verschil tussen het klassiek liberalisme en de ideeën van Hayek die we nu onder het neoliberalisme schalen. Waar het klassiek liberalisme wil dat de overheid zich niet met de economie bemoeit, wil het neoliberalisme dat de overheid ingeschakeld wordt ter bevordering van de economie (Brown 2018, 77).

Neoliberalisme als rationaliteit

Het neoliberalisme lijkt dus vooral een andere omgang met de economie te zijn dan het klassiek liberalisme. Deze interpretatie gaat vooral over een verandering in economisch beleid. Echter, Wendy Brown wil in haar boek *Het ontmantelen van de demos: de stille revolutie van het neoliberalisme* een andere interpretatie volgen. Hierbij maakt ze gebruik van Foucaults interpretatie van het neoliberalisme, die het niet alleen ziet als een andere versie van het liberalisme waarbij economisch beleid anders is dan voorheen, maar juist als een rationaliteit (Brown 2018, 60). Volgens Foucault is het neoliberalisme namelijk een manier van denken die geëvolueerd is tot een visie op bestuur en de principes van de markt normatief maakt in de bestuurskunde (Brown 2018, 60). Zo beschrijft Foucault het omkeren van de

principes waaruit bestuurders handelen: “Laten we daarom van de markteconomie vragen dat ze vanuit zichzelf het principe is, niet voor de begrenzing van de staat, maar voor de interne regulering van de staat in zijn totale bestaan en totale handelen.” (Foucault 2013, 158).

Het neoliberalisme als rationaliteit verschilt dus van het neoliberalisme als theorie, omdat het als rationaliteit het denken van mensen heeft veranderd en een weg heeft gevonden om het politieke te beïnvloeden. Als economisch beleid weer klassiek liberaler wordt zou je kunnen spreken van het verdwijnen van het neoliberalisme als theorie in de politiek, maar dit is niet voldoende om de rationaliteit te doen verdwijnen. De neoliberale manier van denken is het nieuwe normaal, waarbij economische waarden ook normatief zijn geworden in andere domeinen en het denken in principes van de markt als rationeel wordt bestempeld (Brown 2018, 84-85).

Dat een economische manier van denken als rationeel en waar wordt gezien is typisch voor de neoliberale rationaliteit, en één van de afwijkende principes van het klassiek liberalisme. Dit en andere aanpassingen heeft het neoliberalisme nodig gehad om door te kunnen dringen in andere domeinen. Zo is ‘ruilen’ het fundamentele principe van de klassiek liberale markt, vervangen voor het principe van ‘concurrentie’ (Brown 2018, 78). Deze aanpassing heeft vergaande gevolgen. Zo is gelijkwaardigheid de kern en de norm wanneer mensen met elkaar ruilen, maar is ongelijkheid de voorwaarde en het gevolg wanneer mensen met elkaar concurreren (Brown 2018, 80). Een ander gevolg is, dat wanneer concurrentie binnen het sociale en politieke domein normatief wordt, het normaal is dat binnen deze domeinen mensen ten onder gaan. In tegenstelling tot gelijkwaardigheid bij het ruilen, is winnen en verliezen namelijk inherent aan concurrentie.

Ook verandert de manier waarop mensen naar zichzelf en elkaar kijken door het centraal stellen van concurrentie. Iedereen ziet zichzelf en de ander niet als werknemer, maar als kapitaal of onderneming (Brown 2018, 81).

Het voordeel van concurrentie tussen ondernemingen is dat er economische groei ontstaat. Economische groei biedt de mogelijkheid om alle individuen van welvaart te voorzien via de markt en zo basisbehoeftes en bescherming tegen risico's te bewerkstelligen (Brown 2018, 79). Het stimuleren van economische groei, door het bevorderen van concurrentie, zou dus sociaal beleid kunnen vervangen. Hiervoor is het nodig om het klassiek liberale idee van de markt als een natuurlijk verschijnsel te laten varen en concurrentie te zien als iets onnatuurlijks wat moet worden geproduceerd, gestimuleerd en gereproduceerd. Het beschouwen van concurrentie als iets onnatuurlijks is ook een grote verandering ten opzichte

van het klassiek liberalisme, waarbij concurrentie juist iets natuurlijk is (Brown 2018, 78-80).

Homo Economicus

Tot nu toe hebben we het gehad over het neoliberalisme en hoe dat is getransformeerd naar een rationaliteit. Binnen deze rationaliteit staan principes als concurrentie, kapitaal en het beschouwen van de markt als iets onnatuurlijks centraal. We hebben het dan over de manier waarop mensen denken door belang en waarde te hechten aan deze principes en op basis daarvan keuzes te maken. Iemand die gebruik maakt van deze economische neoliberale rationaliteit wordt in deze scriptie beschouwd als *Homo Economicus*. De *Homo Economicus* kan gezien worden als een term voor een deelgebied van een individu waarin diens principes en handelingen met betrekking tot economische zaken besloten liggen. Meestal wanneer iemand zich bijvoorbeeld op een markt begeeft als (ver)koper redeneert diegene als *Homo Economicus*. Zoals hierboven is beschreven zijn de principes van het klassiek liberalisme verschoven naar neoliberale principes en is er dus een verandering geweest in de aard van de *Homo Economicus*. In deze scriptie wordt de *Homo Economicus* dan ook vaak gebruikt als verwijzing naar de gegeneraliseerde economische neoliberale rationaliteit en/of de handelingen die daaruit voortkomen.

Economisering

Zoals eerder aangegeven wordt er in de uitvoering van het neoliberalisme als politieke theorie een poging gedaan om de samenleving te ordenen aan de hand van een marktmechanisme (Oudenampsen 2019). In de praktijk betekent dit het economiseren van voorheen niet-economische domeinen. Voorbeelden hiervan zijn sectoren zoals het onderwijs, de infrastructuur en de zorg, aangezien deze domeinen gedeeltelijk of helemaal aan de markt worden overgelaten. Maar voor de neoliberale rationaliteit gaat het economiseren van domeinen niet alleen om het vrijlaten aan de markt of het omrekenen naar geld. Het economiseren wijst vooral op het veranderde beeld dat mensen van elkaar en organisaties hebben waarin alles in termen van investering en winst wordt geplaatst (Brown 2018, 36-37). Wanneer deze domeinen als economisch worden beschouwd betekent dit ook dat we als *Homo Economicus* denken en handelen. Zo zijn er steeds meer domeinen waarin we functioneren als *Homo Economicus*, hoewel economische principes daar eerder niet de boventoon voerde.

Met het inbrengen van deze principes verandert ook het gebruik van woorden binnen deze domeinen. Waar eerder typisch economische termen zoals ‘consumenten’, ‘producenten’, ‘investeringen’ en ‘kapitaal’ alleen binnen economische domeinen werden gebruikt worden deze nu ook in andere domeinen ingezet. Omdat het niet persé om geld gaat is het lastiger om de economisering te herkennen, maar door te letten op het taalgebruik komt het toch aan het licht. Bijvoorbeeld datingsites die het hebben over efficiënt daten. Maar denk ook aan ouders die hun kinderen op specifieke scholen plaatsen en dit benoemen als investering voor hun kind. Verder komt het ook voor in het aangaan van een sociale relatie, wanneer iemand het heeft over zichzelf als consument en producent van een relatie. Dit zijn allemaal voorbeelden van economisch taalgebruik binnen niet economische domeinen. Het is dus niet noodzakelijk dat deze domeinen binnen de economisering door de neoliberale rationaliteit dus letterlijk een marktplaats worden, maar de manier van denken verandert, waardoor deze functioneren alsof het een markt is (Brown 2018, 36-39).

De politiek

Een domein wat onder invloed is geraakt van de neoliberale rationaliteit is het domein van de bestuurskunde (Brown 2018). Door het binnendringen van dit domein functioneert de neoliberale rationaliteit niet alleen als rationaliteit voor het economische domein, maar ook voor het politieke domein. De rationaliteit waarmee bestuurt wordt geeft legitimiteit aan de keuze van bestuursinstrumenten en geeft daarmee vorm aan dat wat bestuurt wordt, en aan de bestuurder zelf (Brown 2018, 158). De neoliberale rationaliteit heeft zich via de politiek goed kunnen verspreiden door middel van de bestuursvorm ‘*governance*’. ‘*Governance*’ is net zoals ‘neoliberalisme’ een begrip wat niet in iedere context op hetzelfde wijst. Brown ziet *governance* als een manier van besturen die uitgevoerd wordt door personen, maar niet specifiek aan bepaalde personen gebonden is (Brown 2018, 160-163). Om deze reden is het te kort door de bocht om bepaalde handelingen van bestuurders, vormen van geweld of staatsinrichting, te zien als gevolgen van individuen, materiele omstandigheden of ideologieën (Brown 2018, 151). *Governance* kan zonder een directe verbinding met individuen toch voortbestaan, omdat het geïnstitutionaliseerd is in de processen en handelingen die uiteindelijk normatief zijn geworden. *Governance* is anders dan hiërarchische bestuursvormen en legt de nadruk juist op een horizontale verdeling waarbij ‘onderhandeling’ en ‘hetzelfde doel nastreven’ belangrijk zijn. In zo’n horizontale verdeling worden politieke spanningen uit de weg gegaan tussen het bestuurlijke en het bestuurd (Brown 2018, 166-167). Dit gebeurt door

het streven naar consensus over de manier waarop problemen moeten worden opgelost via het beroepen op expertise en de nadruk op wat in de praktijk werkt.

Deze nadruk op wat in de praktijk werkt wordt in praktijk gebracht door het idee van *best practices*, wat je zou kunnen vertalen als de gouden standaard van een bepaalde methode of structuur in een organisatie. Een *best practice* komt tot stand door te onderzoeken hoe bepaalde organisaties beter resultaat leveren dan gelijksoortige en deze onderdelen te destilleren met als doel ze te implementeren in een andere organisatie (Brown 2018, 179). Hoewel een methode een *best practice* is omdat het handelen van de organisatie beter presteert dan vergelijkbare organisaties, is het niet noodzakelijk dat de organisatie waarin de *best practice* wordt geïmplementeerd van hetzelfde type is. Hierdoor kunnen *best practices* uit het bedrijfsleven bijvoorbeeld worden geïmplementeerd in de politiek. *Best practices* doen zich voor als een neutrale, door ervaring en expertise bereikte, beste manier van organiseren en uitvoeren (Brown 2018, 178-179). Het klinkt heel mooi dat totaal verschillende organisaties, *best practices* van elkaar kunnen overnemen om het in hun eigen domein te gebruiken, toch is het niet zonder consequentie. *Best practices* kunnen namelijk alleen in andere organisaties worden geïmplementeerd wanneer er wordt verondersteld dat de organisaties hetzelfde doel nastreven (Brown 2018, 180-181). Omdat *best practices* uit het economische domein geïmplementeerd zijn in de politiek, is het ultieme doel die de *Homo Economicus* draagt: - het verbeteren van diens concurrentiepositie - ook gaan gelden in het politieke domein.

De geëconomiseerde politiek

Het neoliberale denken van de *Homo Economicus* heeft zich door *governance* en *best practices* dus erg makkelijk kunnen verspreiden naar het politieke domein. Het gevolg is dat doeleindes en methodes buiten de bevolking om worden gekozen en de politiek dus depolitiseert. Hoewel de politiek probeert om democratisch gekozen doelen te bewerkstelligen via economische groei, *governance* en *best practices*, vervalt de soevereiniteit van de staat door het aannemen van concurrentie als hoogste doel (Brown 2018, 79). De staat is hierdoor niet meer een organisatie die vanuit zichzelf handelt omdat ze in opdracht staat van de markt en haar legitimiteit afhankelijk is van de wisselvalligheid van de markt (Brown 2018, 142). Publieke goederen zoals bibliotheken, parken, universiteiten, natuurgebieden, maar ook wegen en voetpaden, zijn onmogelijk te verdedigen vanuit een gemeenschappelijk standpunt wanneer de neoliberale rationaliteit de politiek volledig overneemt (Brown 2018, 235). De overheid die deze goederen verschaft is namelijk net zo goed een concurrent en de afnemers

en investeerders zijn de burgers. Door dit idee van concurrentie is er geen ruimte voor het idee van een gemeenschap die dit soort goederen en ervaringen deelt. Daar bovenop zijn mensen in de neoliberale politiek geen onderdeel meer van het mee beslissende orgaan en verliezen daarmee diens vrijheid (Brown 2018, 144). De politiek luistert dus niet naar diens burgers voor wat ze moeten doen maar heeft het doel (concurrentie) en de middelen (*governance, best practices*) al bepaald.

Ook is het individu diens individuele vrijheid verloren door zichzelf als kapitaal te zien (Brown 2018, 82). Voor de staat werkt het individu mee aan het verbeteren van de concurrentiepositie, maar voor zichzelf doet het individu dit net zo goed. Hierdoor is het individu niet een door eigenbelang gedreven wezen, maar is het alleen bezig met in zichzelf te investeren en diens kapitaal te vergroten binnen de mogelijkheden van de markt.

Geëconomiseerde individuen

Omdat concurrentie voor de neoliberale *Homo Economicus* centraal staat, ziet iedereen zichzelf en de ander als kapitaal waarmee die concurreert. Dat we onszelf en andere zien en begrijpen als kapitaal zorgt voor het verdwijnen van een deelgebied van onze persoonlijkheid namelijk de *Homo Politicus*, wat de benaming is voor de mens als gemeenschapswezen. Individuen zien namelijk niet alleen zichzelf en anderen als kapitaal, maar ook bedrijven en overheden kijken op deze manier naar individuen (Brown 2018, 45-46). Doordat de concurrentiepositie het hoogste doel is voor bedrijven en overheden, is het mogelijk om individuen die als kapitaal gezien worden af te danken of in te wisselen voor ander kapitaal wanneer dit een betere concurrentiepositie oplevert. Zelfs wanneer een individu diens zaken op orde heeft en een 'goede onderneming' is, geeft dat nog geen zekerheid voor basisbehoeften in de toekomst. Ontslag of het verliezen van jouw goede concurrentiepositie ligt altijd op de loer door de wisselvalligheid van de markt, mogelijke bezuinigingen of nieuwe economische trends (Brown 2018, 46).

Door het zien van elkaar als menselijk kapitaal verdwijnt het gemeenschapsidee van de arbeiders (Brown 2018, 47). Iedereen is namelijk een individuele ondernemer die altijd aan het concurreren is met iedereen. Dit wordt versterkt door het vervagen van het idee van gelijkheid dat binnen het klassiek liberalisme centraal stond door het principe van ruilen. Door het verdwijnen van het gemeenschapsidee vallen groeperingen van werknemers uit elkaar en verdwijnt de kracht en de stem van deze werknemers om zich te laten horen voor hun rechten. Rechten die de werknemer beschermen tegen uitbuiting of veiligheid op de

werkvloer kunnen hierdoor gemakkelijker verdwijnen. De *Homo Economicus* kan niet nadenken over het algemeen belang, omdat het niet kan denken vanuit gelijkheid (Brown 2018, 48). Het individu als *Homo Economicus* kan dus geen keuzes maken voor de gemeenschap en aangezien deze gedaante zich steeds verder verspreidt, wordt het steeds lastiger om te erkennen dat we in een gemeenschap leven.

Neoliberaal recht

Ook binnen het domein van de rechtspraak heeft de neoliberale reden voet aan de grond gekregen. Hiermee verdedigt de neoliberale rationaliteit het idee van concurrentie en beschermt ze het belang van kapitaal (Brown 2018, 199-200). Daarnaast helpt de rechtspraak met het omzetten van rechten, het idee van gemeenschap en andere onderdelen van de democratie in economisch gedachtengoed en draagt het bij aan het economiseren van andere domeinen. Het is niet alleen het toevoegen van termen die veelal in de economie worden gebruikt aan niet economische domeinen, maar ook de transformatie van de betekenis van bepaalde woorden. Het omzetten van deze woorden in economische varianten is erg belangrijk voor het recht praten van de veranderingen die het neoliberalisme met zich meebrengt. Zo wordt vrijheid gezien als economische vrijheid, stemmen als een transactie en meningsuiting als een vorm van kapitaal (Brown 2018, 211). Bij meningsuiting gebeurt dit door het te beschrijven als iets dat wordt geproduceerd en geconsumeerd. Het is geen middel om een gesprek te voeren over de samenleving maar een, net zoals kapitaal, innovatief iets, dat vrijheid nodig heeft. Deze economische betekenis van meningsuiting klinkt alleen logisch binnen de redentatie van de *Homo Economicus*. Door in de rechtspraak gebruik te maken van de economische taal en redentatie, worden politieke betekenissen van vrijheid, gelijkheid, burgerschap en vertegenwoordiging vernietigd (Brown 2018, 207-214). Hiermee vernietigt het ook de personage van de *Homo Politicus*. Doordat de economische taal alles bepalend wordt, blijft er maar één manier van kijken over, en zijn andere argumentaties niets meer waard. Het is dus zowel legaal als logisch, dat individuele en politieke vrijheid verdwijnt als de neoliberale rationaliteit de enige is.

In dit hoofdstuk is er besproken hoe het neoliberalisme is ontstaan als reactie op het socialisme. Als theorie was het bedoeld om te waarschuwen voor het verdwijnen van de vrijheid, doordat de economie van bovenaf zou worden gepland (Hayek 1979). Vrijheid zou ervaren worden wanneer mensen doormiddel van hun kapitaal kunnen bepalen waar ze meer en minder waarde aan hechten. Door beter te begrijpen hoe de markt werkt zou het kapitaal

van mensen toenemen en zouden meer mensen hun doelen kunnen bereiken. Deze welvaart kan toenemen door de economie te laten groeien en concurrentie aan te moedigen (Brown 2018, 79). Voor de neoliberale theorie is concurrentie dus het centrale principe geworden ter vervangen van het klassiek liberale principe van ruilen. De theorie van de neoliberalen bleef niet alleen als theorie bestaan maar werd een onderdeel van de *Homo Economicus* met het principe van concurrentie die zichzelf en diens medemens daardoor als ondernemend kapitaal is gaan zien (Brown 2018, 103). Als onderdeel van de *Homo Economicus* is het een manier van denken geworden die zich heeft verspreid naar niet economische domeinen. Dit kon doordat binnen de neoliberale rationaliteit iedereen altijd en overal *Homo Economicus* is en omdat de markt als waarheid wordt gezien waar je niet omheen kan. Via het domein van de bestuurskunde heeft de rationaliteit zich kunnen verspreiden via instrumenten zoals *governance* en *best practices* die naadloos aansluiten bij het neoliberale denken door zich voor te doen als neutrale, waardevrije methodes waarin bepaalde doelstellingen als vanzelfsprekend kunnen worden gezien (Brown 2018, 160). Ook via de rechtspraak heeft de neoliberale rationaliteit zich kunnen verspreiden door economische termen te introduceren of betekenissen te transformeren in economische varianten. Zo wordt alles gezien als een markt met kapitaal, waarin winst en verlies een natuurlijk gegeven zijn (Brown 2018, 215). Dit heeft tot gevolg dat de democratie minder politiek is geworden in de zin dat de doeleinde en methodes niet meer door het volk worden gekozen en dat dit wordt gelegitimeerd met de rechtspraak die gebruik maakt van de neoliberale rationaliteit en economische terminologie. Ook wordt het individu als politiek wezen verdreven, omdat het door zichzelf en organisaties zoals bedrijven en de overheid wordt gezien als kapitaal (Brown 2018, 144). Concurrerend kapitaal kent namelijk geen fundament van gelijkheid, maar alleen een strijd tussen ongelijkwaardige. Er is dus geen fundament meer voor het verdedigen of eisen van gemeenschappelijke rechten. Met het verspreiden van de dominante, als waarheid beschouwde economisch denkende versie van de mens, worden dus andere vormen van redeneren verbannen uit hun eigen domein.

Dit hebben we gezien bij de *Homo Politicus* in het domein van de bestuurskunde, met als gevolg de ondermijning van de democratie. Dit gebeurt echter ook binnen andere domeinen. In het volgende hoofdstuk wordt het idee van de mens als spelend wezen beschreven aan de hand van het boek *Homo Ludens* (2019) van Johan Huizinga. De *Homo Ludens* (spelende mens) is voor Huizinga belangrijk, maar hij ziet dit personage verdwijnen door het groeiende vertrouwen in de economie.

2: *Homo Ludens*

Sub specie Ludi

Volgens Johan Huizinga begrijpen wij onszelf beter als we de mens zien als *Sub specie Ludi* (van Lente 2013). ‘*Sub specie*’ omdat het een onderdeel is van onze overkoepelende benaming ‘*Homo Sapiens*’. Zo is de mens altijd *Homo Sapiens*, maar is die daarnaast afwisselend ook nog *Homo Faber* en *Homo Ludens*, wat respectievelijk de makende en de spelende mens betekent (Huizinga 2019, XI). Huizinga wil in het gelijknamige boek *Homo Ludens* duidelijk maken hoe spel en cultuur zich tot elkaar verhouden. Hij is ervan overtuigd dat cultuur wordt geschapen in het spel, maar daar niet van los komt. Zo schrijft Huizinga over de cultuur: “Zij ontspruit niet uit spel als een levende vrucht die zich losmaakt van het moederlijk, zij ontplooit zich in spel en als spel” (Huizinga 2019, 250). Het spel is geen onderdeel van de cultuur, maar een zeer constitutieve eigenschap ervan die al eerder bestond dan de cultuur. Spel kan namelijk bestaan zonder cultuur omdat het in de dieren bestaat en heeft bestaan voordat er mensen waren (Huizinga 2019, 1). Spel slaat dus niet om in cultuur, maar cultuur speelt zich af in de vormen en met het karakter van het spel. In dit hoofdstuk wordt duidelijk wat Huizinga precies bedoelt met spel en welke eigenschappen daarbij komen kijken. Ook wordt beschreven hoe Huizinga het spelelement in de cultuur ziet verdwijnen, maar ook op welke manier het spel gebruikt is om verandering te bewerkstelligen.

Kenmerken van ‘het spel’

Er kunnen meerdere verklaringen gegeven worden waarom er gespeeld wordt, maar deze vragen altijd naar het doel van het spel. Deze instrumentele beschrijvingen zijn voor Huizinga geen voldoende beschrijving van de aard van het spel omdat ze naast elkaar kunnen bestaan en dus niet alomvattend kunnen zijn (Huizinga 2019, 3). Om de aard van het spel te vinden in de cultuur moet je volgens Huizinga niet voorbijgaan aan de esthetische waarde ervan en je richten op de ‘intensiteit’ van het spel. Je moet zoeken op de plekken waar de biologie en de psychologie stoppen. Daar waar er geen beschrijvingen worden gegeven door middel van een functie buiten het spel bevindt zich de aard ervan. Zonder een essentie te verwoorden van wat het spel is, kan het spel wel worden beschreven aan de hand van verschillende noodzakelijke kenmerken. Huizinga beschrijft vier kenmerken van het spel en een aantal eigenschappen van de spelers. Dat de aard van het spel niet een functie buiten het spel is, is dan ook nauw verwant met het eerste kenmerk, namelijk dat een spel geen spel is wanneer het om een externe reden wordt gespeeld (Huizinga 2019, 13). Binnen het spel mogen er wel belangen zijn, maar alleen wanneer ze onderdeel zijn van het spel. Dat een spel ook externe, misschien

zelfs onbedoelde belangen dient, ontdoet een activiteit niet meteen van diens spelkarakter, maar deze belangen mogen niet primair zijn.

Gedeeltelijk overlappend is het tweede kenmerk, namelijk dat het een vrije handeling moet zijn. Zodra deelname aan het spel niet meer vrij is, dan is het geen spel meer (Huizinga 2019, 11-12). Dit is complementair aan de belangeloosheid van het spel, want zodra jouw spel wordt gebruikt voor andermans doeleinde kan je spreken van het ontnemen van vrijheid omdat je wordt geïnstrumentaliseerd. Toch is deze vrijheid en belangeloosheid niet hetzelfde. Ook vanuit een vrije handeling kan je jouw acties inzetten voor doeleinden buiten het spel. Belangrijk om bij deze vrijheid te vermelden is dat het hier niet gaat over de mogelijkheid om ongedetermineerd vrij te handelen. Huizinga geeft namelijk aan dat ook een dier of een baby die handelt vanuit instinct of reflex vrij handelt (Huizinga 2019, 11). Ze handelen namelijk omdat ze er 'lust' in hebben.

Het spel kan geen verplichting of fysieke noodzaak zijn waardoor een speler handelt, dus het spel kan altijd uitgesteld worden of zelfs niet plaats vinden. Dit is dan ook het derde kenmerk van het spel namelijk: een spel wordt altijd gespeeld in een onttrekking uit de gewone gang van zaken (Huizinga 2019, 19). Deze onttrekking uit het alledaagse hangt sterk samen met de belangeloosheid van het spel. Het spel onttrekt zich namelijk uit het proces van de activiteiten die terugkomen om jezelf te onderhouden. Het is een tijdelijke opheffing van het doel om in leven te blijven. De handelingen om jezelf te onderhouden, zoals eten schoonmaken of het zorgen voor onderdak, kunnen zeker in spelvorm plaatsvinden. Ze zijn dan ook spel, maar alleen als het resultaat niet het hoogste doel is. Wanneer dit wel zo is blijft het een activiteit van het 'gewone'.

Het laatste kenmerk waarmee Huizinga het spel beschrijft is dat het spel begrensd is (Huizinga 2019, 14-15). Het spel vindt plaats op een letterlijk, maar soms ook een figuurlijk speelveld. Het is ook begrensd in duur, omdat het spel op een bepaald moment van start gaat en is afgelopen en het spel heeft een absolute regelgeving die de grenzen van het spel aangeven.

Eigenschappen van het spel

Het spel heeft verschillende eigenschappen die niet essentieel zijn, maar wel sterk verbonden zijn met het karakter van het spel en de spelers. Deze eigenschappen hebben allemaal hun eigen nuttigheden die door de gehele cultuur verspreid zijn en overal een ander doel kunnen dienen. Deze nuttigheden hadden allemaal ook zonder het spel kunnen bestaan want: "De

natuur, schijnt het logisch verstand te zeggen, had haar kroost immers al die nuttige functies van ontlading van energie, ontspanning, voorbereiding en compensatie ook wel kunnen geven in den vorm van louter mechanische oefeningen en reacties. Maar neen, zij gaf ons het spel, met zijn spanning, met zijn vreugde, met zijn ‘grap’ ” (Huizinga 2019, 4).

Een van de eigenschappen van het spel is dat het vanwege de afscheiding door middel van het speelveld, een absolute orde met een eigen logica kan dragen, waarin handelingen rationeel zijn die buiten het spel totaal irrationeel zijn (Huizinga 2019, 15). Ook voegt het spel betekenis toe aan het geestelijke en scheidt het sociale verbindingen (Huizinga 2019, 13). Het spel is de broedplaats van de cultuur, waarmee het een voorwaarde is voor een samenleving die een strijd van allen tegen allen wil voorkomen (Rutten 2016, 24). In plaats van een strijd van allen tegen allen leeft de mens in gemeenschappen waarbij het spel een grote rol heeft gespeeld in de opkomst ervan. Daar waar cultuur ontstond was namelijk spel aanwezig. In de dichtkunst, de muziek en dans, de heilige rituelen, in het verwerven van kennis en wijsheid, het ontstaan van het recht, de regulering van oorlog en het handelen van het adellijke leven (Huizinga 2019). De waarde van spel in een samenleving is dan ook van levensbelang.

Maar niet alleen voor de samenleving is spel van levensbelang, ook voor het individu is het noodzakelijk. Zo zijn er vele psychologische en biologische nuttigheiden te beschrijven. Door te spelen oefenen individuen bepaalde taken die later in het leven gedaan moeten worden. Het spel scheidt, door diens regels, een harmonie in de chaos waarin een bepaalde esthetische waarde gevonden kan worden (Huizinga 2019, 16). Naast dat het spel mooi kan zijn heeft het vaak ook een spanning en ontlading (Huizinga 2019, 16). Dit is mogelijk door de afbakening van tijd in het spel. Op een gegeven moment is het spel klaar en is er een ontlading van spanning die in het spel aanwezig was. Dit is vooral te merken bij wedstrijden maar ook zonder competitie is er een ontlading zodra het spel klaar is. Mede door deze ontlading dient het spel als een onschuldige uitlaatklep van schadelijke neigingen. Daarnaast is het een afwisseling van eenzijdige activiteiten en een bevrediging van onvervulbare dromen. Door de aanvulling en versiering die het op het leven is, is het onmisbaar voor het individu (Huizinga 2019, 2-3).

Deze noodzakelijkheid en onmisbaarheid voor zowel de samenleving als het individu lijken in te gaan tegen de kenmerken van het spel als een ‘belangeloze activiteit die altijd achterwege gelaten kan worden’. Huizinga is er zelf van overtuigd dat dit niet afdoet aan het spelkarakter (Huizinga 2019, 14). Deze voordelen die de samenleving of verschillende individuen ervaren, werken volgens Huizinga namelijk op een andere manier dan de

onmiddellijke realisatie van fysieke noodzaken (Huizinga 2019, 14). Het lijkt erop dat Huizinga een onderscheid maakt tussen de manier waarop een voordeel wordt behaald en op de aard van het behaalde voordeel. De aard van het behaalde voordeel is voor Huizinga belangrijk omdat behaalde voordelen voor de gemeenschap in een andere ‘sfeer’ dan materiële of individuele behoeftes kunnen liggen. Wanneer het dus niet in de sfeer van materiële of individuele behoeftes ligt, maar bijvoorbeeld in het spirituele, is dit een doeleinde dat het spel mag dragen. De manier waarop het spel gespeeld wordt maakt ook een verschil in het voldoen aan het kenmerk van belangeloosheid. De intentie van de speler om aan de activiteit deel te nemen is hierbij wat het verschil maakt. Zodra het behaalde voordeel buiten het spel de primaire intentie is dan kan het geen spel zijn. Wanneer het spel goed gespeeld wordt, en de handeling dus echt spel is, dan kunnen deze noodzakelijke en onmisbare kwaliteiten die meewerken aan het voortbestaan van een individu en het vergaren van materieel belang wel aanwezig zijn, maar ze zijn niet het primaire motief en dus kan je ze zien als een bijproduct.

Vormen van spel

Er zijn vele verschillende activiteiten die kunnen voldoen aan de kenmerken en dus de benaming van spel kunnen dragen. Huizinga's doel in de *Homo Ludens* is om in de verschillende activiteiten waarin cultuur ontstond het spelelement waar te nemen en zo de cultuur scheppende functie van het spel te bewijzen (van Lente 2013). Zo beschrijft hij de activiteiten van de rechtspraak, de oorlog, het onderwijs en de zoektocht naar kennis, de poëzie en andere kunsten. Spel is dus ook niet gekoppeld aan één soort activiteit of beperkt tot één groepering. Er zijn wel verschillende vormen van activiteit die we (al dan wel bevooroordeeld) meer of minder met spel associëren. Aan de ene kant wordt een activiteit in wedstrijdvorm vaak gezien als spel terwijl dit niet zo hoeft te zijn. Aan de andere kant heb je de activiteitenvorm van rituelen die niet direct wordt gekoppeld aan spel maar dit vaak wel zo is. Omdat in deze twee spelvormen de kenmerken en eigenschappen van het spel duidelijk naar voren komen en behulpzaam zijn voor het oplossen van de eerder benoemde problemen worden ze hier verder besproken.

Wedstrijd en spel

Wedstrijden zijn een groot onderdeel van dat wat spel genoemd wordt, maar bij veel wedstrijdvormen is er een materiële prijs of uitkomst die bijdraagt aan het voortbestaan van een individu of gemeenschap. Toch betekent dit dus niet dat zo'n wedstrijd niet meer tot de spelvorm van Huizinga behoort. De materiële vooruitgang die iemand ervaart na het winnen

van een wedstrijd is secundair (Huizinga 2019, 84-86). Primair is de behoefte om de ander te verslaan en de erkenning daarvoor te krijgen. Ook erkenning kan als een extern motief gelden maar dat wordt hier niet bedoeld. Het gaat hier om erkenning voor de speler binnen het spel. Deze primaire behoefte om te spelen kan op het laatste moment van kracht gaan. Zo schrijft Huizinga over de oorlog “Ook indien achter hun strijdwil louter honger zou zitten, wat slechts zelden opgaat, doet de strijd zich toch aan hen voor als een zaak van heiligen plicht, eer of vergelding” (Huizinga 2019, 129).

Het mag misschien voor zich spreken dat een wedstrijd tussen twee of meer spelers wordt gespeeld en daarom een tegenstelling bevat die strijd veronderstelt. Een spel dat een strijd tussen meerdere spelers bevat wordt ook wel een agonistisch spel genoemd (Huizinga 2019, 68). Een belangrijke voorwaarde die een agonaal spel moet hebben om het spel element te behouden, is het erkennen en eren van je tegenstanders. De strijdende spelers moeten elkaar erkennen en eren als gelijken wat een matigheid van handelen vereist. Dit betekent dat een speler zich niet moet laten meeslepen in diens boosheid of hebzucht, en vanuit daar alles doet om te winnen (Huizinga 2019, 143-144). De dingen die niet mogen, kunnen worden beschreven in specifieke regels die iedereen moet accepteren maar zijn vaak ook ongeschreven. Zodra iedereen de regels in vrijheid heeft geaccepteerd, is een wedstrijd als spelvorm mogelijk en ontstaat er verbinding tussen alle spelers. Volgens Huizinga is deze verbinding zelfs een aanzet tot het ontstaan van een algemeen recht binnen een gemeenschap (Huizinga 2019, 144-145). Doordat tegenstanders binnen spel eervol met elkaar omgaan, erkennen ze bepaalde rechten die absoluut zijn en onder geen enkel belang geschonden mogen worden. De eer voor de ander is een motief om de ander binnen het spel in hun waarde te laten en buiten het spel vertaalt zich dit naar een algemeen recht.

Heilige vertoningen als spel

Naast de vele wedstrijdvormen die de wereld kent is er nog een spelvorm die overal ter wereld terugkeert waarin cultuur als en in spel groeit, namelijk die van de heilige handelingen (Huizinga 2019, 30-38). Het ‘uit het gewone leven onttrekken’ en het ‘afbakenen van een speelveld’ zijn de meest duidelijke kenmerken van het feit dat ook de heilige handelingen onder het spel vallen. Over de afscheiding van het speelveld met betrekking tot de heilige handelingen zegt Huizinga het volgende “De renbaan, het tenniscourt, de hinkelbaan, het schaakbord verschillen functioneel niet van den tempel of den tovercirkel.” (Huizinga 2019, 30). Zowel het speelveld als de heilige ruimte zijn afgezonderde locaties waar, binnen bepaalde tijd een handeling plaats vindt, geordend wordt, en op waarde wordt geschat door de

eigen regels en rationaliteit van het spel. Deze regels zijn absoluut en behoeven geen verantwoording. Dit maakt dat ze arbitrair en irrationeel kunnen zijn voor iedereen die buiten de spelgemeenschap staat, terwijl het voor iedereen binnen de gemeenschap logisch en betekenisvol is (Huizinga 2019, 32-33). Door de duidelijke afbakening wordt nog sterker duidelijk dat de heilige handeling ook spel is. Het gewone leven, dat het proces van het vergaren en veiligstellen van het leven bevat, wordt tijdelijk opgeheven om plaats te maken voor het spel. Rationele handelingen van het gewone leven kunnen worden verworpen binnen het spel, want er heerst een andere orde. Pas zodra het spel onderbroken of klaar is, kan de logica van het gewone leven weer intreden.

Spelbrekers en valsspelers

In de spelvorm van de wedstrijd en de heilige handelingen zijn regels absoluut en scheppen ze orde. Om een goede speler te zijn heb je deze regels te accepteren en na te leven. Toch zijn er ook mensen die de regels proberen te buigen of ze proberen te breken zonder dat iemand dit door heeft. Dit zijn de valsspelers (Huizinga 2019, 17). De valsspeler speelt het spel mee, alleen poogt die om ongemerkt voor bijvoorbeeld de scheidsrechter een oneerlijk voordeel te krijgen. Het spel vervalt niet maar kan worden hersteld en blijven voortbestaan. Voor de eerlijke speler is een valsspeler een zondaar maar vaak wordt die diens zonde wel vergeven. De spelbreker daarentegen wordt niet vergeven en moet in Huizinga's woorden zelfs worden vernietigd (Huizinga 2019, 17). Door de regels en het spel te negeren ontkent de spelbreker de spelgemeenschap. De spelbreker geeft zich niet over aan de werkelijkheid van het spel maar een werkelijkheid daarbuiten en beweert op deze manier boven het spel te staan. De mentaliteit van de spelbreker is een gevaar voor de spelgemeenschap omdat die hun werkelijkheid ontkent (Rutten 2016, 36).

Ernst en spel

Ernst is het woord dat vaak wordt gebruikt wanneer het niet het moment is om te spelen. Wanneer we bezig zijn met het proces van het behouden van het leven dan zijn we bezig met ernstige zaken. Voor Huizinga is de tegenstelling van spel en ernst niet helemaal juist (Huizinga 2019, 8). Spel wordt namelijk vaak in volle ernst gespeeld. Het is niet zo dat de spelers dan het zicht op hun spel-werkelijkheid verliezen. Ze zijn zich nog steeds bewust van het feit dat er gespeeld wordt, maar het spel kan ondanks de realisatie van het gebeven in de spel-werkelijkheid uiterst ernstig zijn. Zo schrijft Huizinga: "De ernst waarmee een wedstrijd gespeeld wordt betekent geenszins ontkenning van zijn ludieke karakter" (Huizinga 2019, 70). Hoe ernstig het spel ook kan zijn, toch gebruikt Huizinga ernst vaak als de tegenhanger van

spel. Wanneer hij namelijk het spelgehalte van de negentiende eeuw benoemt is dat vooral een verernstiging van de cultuur en is het duidelijk dat er veel minder wordt gespeeld dan in eerdere eeuwen.

Implementatie van de *Homo Ludens*

Huizinga deelt in de laatste hoofdstukken van de *Homo Ludens* al een aantal punten van kritiek over de afslag die de cultuur heeft genomen. Deze afslag die de cultuur neemt gaat gepaard met het minder waarderen van het spel door het overschatten van de economische mogelijkheden voor individuen en de maatschappij (Huizinga 2019, 277). Volgens Huizinga is de onderschatting van het spel en de overschatting van het economische een gevolg van utilistisch en rationalistisch denken. De opkomst van de technologie en industrie hielp hieraan mee en zorgde voor een focus op materiële dingen (van Lente 2013). Een probleem hiervan is dat er minder ruimte overblijft voor andere waardes. Zo zorgt het verlies van het spelelement in verschillende domeinen, zoals die van de wetgeving, economie, techniek, onderwijs en oorlogsvoering, voor een verlies van soorten waardes. Deze verandering is ook door anderen opgemerkt en zo is het werk van Huizinga dan ook door verschillende mensen en groeperingen gebruikt om een verandering in de mens en de samenleving als geheel te bewerkstelligen.

Constant Nieuwenhuys gebruikte het idee van Huizinga dat de mens een natuurlijke neiging heeft om te spelen (van Lente 2013). Nieuwenhuys zag een samenleving voor zich waarbij mensen door technologische ontwikkeling zo goed als onbeperkte vrijetijd zouden hebben. Omdat Nieuwenhuys, werk en andere instrumentele taken om jezelf te onderhouden net zoals Huizinga tegenover spel zette, zou de mens in deze nieuwe samenleving oneindig kunnen spelen. Nieuwenhuys wilde dit stimuleren door onze omgeving opnieuw in te richten, zodat de mens in volledige vrijheid kon spelen (van Lente 2013). De focus op materiële groei maakte dat dit zowel nodig als mogelijk was. Om dit mogelijk te maken moet technologie goed benut worden voor de juiste doeleinden, zodat onze omgeving juist goed ingericht kon worden voor de spelende mens (van Lente 2013). Een praktisch voorbeeld hiervan is de provo groep die als activistische groep praktische verandering in gang wilde zetten tegen de dominante ideeën van het materialisme. Zo probeerden de provo's deelfietsen te implementeren in Amsterdam om de stad te ontdoen van diens auto's en werden er ontwerpen gemaakt voor elektrische auto's om uitlaatgassen tegen te gaan (van Lente 2013). Via deze weg probeerde de Provo's de stad weer een plek te maken waar kinderen en volwassen konden spelen en zonder afleiding of beperking in vrijheid konden leven. Net zoals Huizinga,

wilde Nieuwenhuys en de Provo's het spel terugbrengen om de neiging van de mens om te spelen de ruimte te geven en zo vrijheid terug te winnen. Nieuwenhuys was ervan overtuigd dat kleinschalige veranderingen zoals die van de Provo's niet een echte verandering van het systeem zouden veroorzaken (van Lente 2013). Zijn denken en ontwerpen waren dan ook gericht op het inrichten van de gehele wereld. Er moest op grote schaal iets veranderen om een nieuwe samenleving te bewerkstelligen waarin spelen centraal kon staan.

Het verdwijnen van het spelelement

Sinds de negentiende eeuw is er volgens Huizinga in onze cultuur steeds minder ruimte voor spel (Huizinga 2019, 280). Diepgewortelde spelfactoren van de achttiende eeuw werden als onnatuurlijk en zwak bestempeld, terwijl ze juist bewust een natuurlijk spel in zich droegen. De samenleving vond dat deze spelen te kinderlijk waren en niet pasten bij een volwassen samenleving. Andere idealen zoals het werk, de opvoeding en de democratie kregen wetenschappelijke aandacht en respect, maar zorgde ervoor dat het spelelement werd verdreven (Huizinga 2019, 280). Een goed voorbeeld daarvan is de sport. Sport als geheel bevat veel elementen van het spel en is daarom ook vaak spel te noemen maar met de professionalisering van de sport is dit bijna niet meer het geval (Huizinga 2019, 282-286). Naast de externe motieven van geld en roem die professionele sporters vaak ervaren, is de sport zo ver uitgedacht met wetenschappelijke kennis en technische verbeteringen, dat het niet meer het spontane en zorgeloze bevat. Voor Huizinga is het belangrijk dat in het spel, de speler weer kind kan zijn, wat van de professionele sport niet meer te zeggen valt. Zelfs in de vroegere oorlog was dit element nog te herkennen in het spottende maar beleefde karakter tegenover de tegenstanders (Huizinga 2019, 141).

Binnen het economische handelen lijkt er juist een verandering plaats te vinden door het omvormen van de processen in spel (Huizinga 2019, 287-288). Zo zijn er steeds meer bedrijven die onderlinge competities opstellen waarbij werknemers in hun werk het spelelement kunnen ervaren. Maar ook dit kan zich weer omkeren wanneer werkgevers dit gebruiken om meer winst te behalen en het dus vanuit externe motieven gedaan wordt. Het is dan ook de vraag of het economische domein met de focus op materiële zaken echt in spel kan omslaan. Juist de focus op winst, economische groei, technologie en het gebruik van de media binnen dit domein zorgen voor een verlies van het spelelement in de cultuur en het groeien van de ernst (Rutten 2016, 28-29). Want binnen een domein dat getekend is door het instrumenteel bekijken van processen om individueel voordeel te behalen en materiële zaken te vergaren, is er weinig ruimte voor belangeloos spel.

In het politieke domein zijn er twee mogelijkheden hoe het spel element kan verdwijnen. De ene is dat het spel, politiek ingezet kan worden zoals werkgevers een spelvorm creëren voor hun werknemers om ze te motiveren (Huizinga 2019, 295). Huizinga noemt dit vals spel en dit heeft niks te maken met het spelelement van de cultuur. Burgers worden namelijk op deze manier gebruikt om een extern doel te realiseren. Huizinga geeft niet aan in hoeverre dit ook echt gebeurt maar houdt het vooral bij een mogelijkheid. De tweede mogelijkheid ziet hij wel echt gebeuren, namelijk dat de samenleving en het politieke domein zich bezighouden met verschijnselen die lijken op spelvormen maar dit niet zijn. Deze verschijnselen bevatten de eigenschap die Huizinga als kwajongensgedrag bestempeld en ‘puerilisme’ noemt (Huizinga 2019, 295-297). Dit hoort niet bij het gedrag van iemand die speelt, omdat het kinderachtig is en het de eervolle houding tegenover anderen mist.

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden wat Huizinga met ‘het spel’ bedoelt en dat vele aspecten van onze samenleving onder het concept van spel vallen en andere activiteiten die zich voordoen als spel eigenlijk geen spel zijn. Door de duidelijk gedefinieerde kenmerken van het spel valt deze onderscheiding goed te maken. Het is duidelijk dat in het spel, eer en respect voor de tegenstander duidelijke aanwijzingen zijn en dat de termen van ‘valsspeler’ en ‘spelbreker’, spelers ook kunnen onderscheiden.

In Huizinga’s analyse van het spel element in de cultuur van zijn tijd kwam duidelijk naar voren dat er minder werd gespeeld. Hij veroordeelde activiteiten in het economische domein van een poging zich soms voor te doen als spel. In het politieke domein zag hij de opkomst van het oneervolle gedrag tegenover de ander, wat voor hem duidelijk een aanwijzing was van het verlies van het spelelement in dit domein. Ook beschreef hij de mogelijkheid dat de politiek zich als spel zou voordoen maar eigenlijk instrumenteel wordt ingezet. In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk hoe het spel en het denken als *Homo Ludens* vorm krijgt in de democratie en hoe dit zowel de democratie, het idee van de gemeenschap en de vrijheid verdedigt.

3: *Homo Ludens* en de democratie

In het eerste hoofdstuk hebben we gezien hoe een transformatie ervoor zorgde dat het liberalisme uitgegroeid is tot een neoliberale rationaliteit. Binnen deze rationaliteit zien mensen zichzelf als kapitaal dat met anderen concurreert en er alles aan doet om een zo goed mogelijke positie te verkrijgen ten opzichte van anderen. Alles wordt door de *Homo Economicus* namelijk gezien als een investering met winst of verlies over dit kapitaal. De verspreiding van de *Homo Economicus* naar het domein van de bestuurskunde leidt tot depolitisering. Deze depolitisering komt omdat de *Homo Economicus* via *governance* en *best practices* diens doeleinde kan nastreven zonder dat de gemeenschap hierover beslist. Om te voorkomen dat bestuurders niet als *Homo Economicus* besturen en dus niet vervallen in depolitisering, moet de democratie als spel gezien worden dat wordt gespeeld door spelers met een spel-rationaliteit. Eerst wordt er in dit hoofdstuk aandacht besteed aan het onderscheid tussen de *Homo Economicus* en de *Homo Ludens*. Daarna wordt beschreven hoe het beschouwen van de democratie als een spel en het denken als *Homo Ludens* constructief is voor de democratie, de gemeenschap en de vrijheid.

Homo Economicus versus *Homo Ludens*

Zoals eerder is besproken wordt het denken en het handelen van de *Homo Economicus* gekenmerkt door het beschouwen van zichzelf en de ander als ondernemend kapitaal en daardoor het constant centraal stellen van concurrentie. Het bijzondere aan de neoliberale rationaliteit is dat het zich niet beperkt tot de economische sferen maar zich heeft verspreid naar onder andere de bestuurskunde. In dat opzicht lijken de neoliberale- en spel-rationaliteit erg op elkaar. Ook de spel rationaliteit beperkt zich niet tot één domein maar is in vele domeinen aanwezig. Op andere vlakken staan de neoliberale- en spel-rationaliteit juist lijnrecht tegenover elkaar. De *Homo Ludens* ziet zichzelf en de ander als spelers, waarbij die als speler met eergevoel vanuit gelijkwaardigheid met de ander om gaat. Dit is duidelijk anders dan het beeld dat de *Homo Economicus* heeft van de ander als ondernemend kapitaal, waarbij ongelijkheid de basis is. Ook het beeld van de omgeving is totaal anders bij de *Homo Ludens*. De *Homo Ludens* ziet diens omgeving en handelingen in termen van spel met de daarbij horende kenmerken van belangeloosheid, vrijheid, een uittrede uit het gewone en de afbakening van een speelveld. De *Homo Economicus* daarentegen ziet diens omgeving en handelingen als een markt die waarheid en realiteit is, waarbij die geen grenzen kent en die alleen dient als een instrument.

Omdat beide rationaliteiten zich niet beperken tot een bepaald domein is het niet juist om bepaalde activiteiten te koppelen aan een van de twee rationaliteiten. Economische activiteiten kunnen namelijk ook in spelvorm plaats vinden zoals handelaren die op een speelse manier beter proberen te zijn dan de ander vanuit de lust om het spel. Aan de andere kant kan het spelen van een kind ook neoliberaal zijn wanneer het primair gedaan wordt als investering in diens positie los van het spel. We hebben gezien hoe besturen volgens een neoliberale rationaliteit verloopt en wat dit voor gevolgen heeft. In het volgende deel wordt duidelijk wat het betekent om democratisch te besturen door middel van een spel-rationaliteit als *Homo Ludens*.

Homo Ludens als democratische speler

Wanneer de democratie als spel wordt gespeeld kent het natuurlijk bepaalde spelregels die absoluut zijn en binnen het spel niet in twijfel getrokken kunnen worden. Lefort beschrijft het principe van de onbepaaldheid dat uitermate geschikt is om te gebruiken als regel voor het democratische spel. Voor Lefort is onbepaaldheid het ontkennen dat er één visie over de realiteit van nature waar is (Lefort 2016, 97). Dit wordt duidelijk in een vergelijking met een monarchie. In een monarchie is de visie van de koningin/koning van nature de juiste en de uitwerking van deze visie wordt vanuit deze legitimatie aan het volk opgelegd. In een democratie bestaat er niet één visie die vanuit een '(boven)natuurlijk principe' kan worden gelegitimeerd en die dus ook niet als zodanig kan worden opgelegd. Voor de politiek betekent dit dat er binnen een democratie niet een bepaalde visie van nature beter is en er dus niks in de democratie al bepaald kan zijn. Om deze reden is onbepaaldheid volgens Lefort een basisprincipe van de democratie. Zo schrijft hij: "De kern van de zaak is in mijn ogen dat de democratie tot stand komt en zich staande houdt wanneer de bakens van de zekerheid teloorgaan." (Lefort 2016, 98).

Speelveld

Wanneer de *Homo Ludens* het democratische spel speelt, erkent die een duidelijk speelveld en weet die dat het een speelveld is. Voor de democratie betekent dit dat een speelveld wordt erkent waar de regel van de onbepaaldheid geldt en visies dus niet van nature aangenomen kunnen worden. Een onderdeel van de visie, bewust of onbewust, is het onderscheid dat gemaakt wordt tussen de verschillende sferen. Het democratische spel speelt zich dus niet alleen af in het speelveld van de politiek maar ook in de onderscheiding van andere sferen zoals de economie of de rechtspraak (Lefort 2016, 84). Dit betekent niet dat de democratie of de rechtspraak geen eigen speelveld of grens heeft waarbinnen eigen regels gelden, maar wel

dat het onderdeel is van een overkoepelende veld wat Lefort ‘het politieke’ noemt (Lefort 2016, 84). ‘Het politieke’ is de manier waarop deze sferen op een bepaalde manier geordend worden wat de vorm van onze samenleving bepaalt. Daar waar ‘de politiek’ duidelijk zichtbaar is door de instituties, processen en personen die eraan gekoppeld zijn, is ‘het politieke’ minder duidelijk, omdat het niet stopt waar politieke activiteit stopt. Lefort beschrijft dit als volgt: “Het politieke openbaart zich dus niet in dat wat de politieke activiteit wordt genoemd, maar in deze dubbele beweging van verschijning en verduistering van de wijze waarop de samenleving wordt ingesteld” (Lefort 2016, 85).

De *Homo Ludens* erkent deze grenzen niet als van nature gegeven maar als geconstrueerde grenzen omdat ze aanvaard moeten worden om werkelijkheid te worden. Zo schrijft Huizinga: “Beide partijen in den strijd moeten de regels erkend hebben, anders gaan zij niet op.” (Huizinga 1938, 144). Huizinga heeft het hier over regels, maar ook grenzen zijn een onderdeel van de regelgeving. Als deze grenzen van nature gegeven zouden zijn, zou het wel of niet aanvaarden van deze grenzen niks bewerkstelligen op de werkelijkheid ervan. Het erkennen van de visie en dus de grenzen die spelers stellen als iets dat door de gemeenschap is geconstrueerd, is noodzakelijk voor het maken van een onderscheid op basis van legitimiteit, waarheid, oprechtheid en het algemeen welzijn (Lefort 2016, 86).

Het agonale karakter van de democratie

Tussen de spelers die het democratische spel spelen en dus de regel van de onbepaaldheid naleven is een strijd gaande om met een tijdelijke bepaaldheid vorm te geven aan de samenleving. Omdat de regel absoluut is mag dat wat uit de strijd komt, bijvoorbeeld een bepaalde ideologie, nooit blijvend zijn. Omdat de democratie als spel zo’n strijd bevat tussen meerdere ideeën, wordt het ook wel een agonale pluralistische democratie genoemd (Mouffe 2000, 101). In zo’n agonale pluralistische democratie is er onder de spelers altijd het idee van wij en zij. Het doel van het agonale karakter in de democratie is niet om deze tegenstelling uit de weg te gaan, maar juist om deze tegenstelling te behouden zonder de neiging om de ander te vernietigen (Mouffe 2000, 102). Door de tegenstander het recht toe te kennen om diens ideeën te verdedigen creëer je een fundament om de agonale niet-destructieve strijd te voeren. Deze tegenstander heeft dit recht op basis van iets dat je deelt met de tegenstander zoals bepaalde ethische principes wat dus maakt dat het een andere status heeft dan de vijand (Mouffe 2000, 102).

De *Homo Ludens* heeft in diens spelkarakter de mogelijkheid om op basis van eergevoel dit recht toe te kennen aan de ander en deze als tegenstander te zien in plaats van vijand. Daarom is de *Homo Ludens* uitermate geschikt voor de strijd in het democratische spel. De eer voor de tegenstander binnen de kaders van het spel weerhoudt de speler ervan om alles in diens macht te gebruiken omdat het gaat om een gelijkwaardig persoon uit de spelgemeenschap (Huizinga 1938, 144). Vanuit dit eergevoel voor de andere speler kan ook het recht dat iedere speler diens visie mag verdedigen komen, Huizinga schrijft namelijk over het ontstaan van het volkenrecht: “Het volkenrecht ontspringt in de agonale sfeer, als een besef: dit is tegen de eer, tegen de regels” (Huizinga 2019, 140-144).

Om de eer en het agonale karakter van de democratie te behouden moet de neiging om te winnen niet boven het recht om diens visie te verdedigen komen te staan. De manier waarop de *Homo Ludens* in de democratie fungeert verdedigt die het agonale karakter en de eer doordat er in eerste instantie belangeloos wordt gespeeld. Een spel is namelijk een activiteit waarin enkel interne belangen aan de orde zijn (Huizinga 1938, 13). Deze nadruk op belangeloosheid voorkomt dat een doelstelling boven het spel of de gemeenschap gezet kan worden die een poging kan doen om het spel te veranderen in diens voordeel. Zo zorgt de belangeloosheid in het karakter van de *Homo Ludens* voor de bescherming van de democratie als spel met diens agonale karakter waarin de ander als gelijkwaardig wordt gezien.

Concurrentie

In een agonale democratie is er een concurrentiestrijd gaande. Hoewel concurrentie is bekritiseerd in het eerste hoofdstuk, is in dit hoofdstuk juist gebleken dat concurrentie niet per se slecht is. Het verschil in de manier waarop concurrentie wordt gezien maakt dat concurrentie zoals de *Homo Economicus* het gebruikt de democratie afbreekt en concurrentie, zoals het ontstaat door de acties van de *Homo Ludens*, het juist constructief is voor de democratie. Voor de *Homo Economicus* is concurrentie een middel die een doelstelling wordt (Brown 2018, 79). Als doelstelling of middel is concurrentie onderdeel van een visie over hoe de samenleving gevormd moet worden zoals het neoliberalisme dat is. In het eerste hoofdstuk hebben we gezien hoe dit doel ondemocratisch opgelegd wordt en zorgt deze constante zorg over de concurrentiepositie voor het verdwijnen van het denken in termen van de gemeenschap. Dit wordt bereikt door het streven naar consensus wat als gevolg kan hebben dat individuen van de gemeenschap elkaar niet meer als tegenstander maar als vijand gaan zien (Mouffe 2000, 104). Concurrentie als gevolg van onbepaaldheid is ontstaan door het in twijfel trekken van elke vorm en is dus geen middel of doelstelling. Concurrentie zoals de

Homo Ludens het ervaart kan dus niet boven de regels van het spel worden geplaatst, omdat het een gevolg is van het spel. De *Homo Ludens* heeft ook geen behoefte aan het bereiken van een extern doel door middel van de democratie, omdat diens motivatie om te spelen in de lust voor het spelen ligt.

Vrijheid

Democratie gezien als spel met de spelregel van de onbepaaldheid is een bestuursvorm die vrijheid promoot. Hannah Arendt (2006) definieert vrijheid als de mogelijkheid om iets nieuws te beginnen. De mens is vrij omdat het de mogelijkheid heeft het schijnbaar onmogelijke, en dus het onverwachte te doen wat maakt dat het onverwachte verwacht kan worden van de mens (Tömmel en d'Entreves 2024). Arendt zet deze vorm van vrijheid tegenover vrijheid gedefinieerd als soevereiniteit. Soevereiniteit is de mogelijkheid om zelf te bepalen wat je wil en de mogelijkheid om dit uit te voeren. Het probleem met deze manier van denken over vrijheid is dat iemand alleen vrij kan zijn ten koste van de vrijheid van iemand anders (Arendt 2006, 164). Het is daarom dat Arendt denkt dat het noodzakelijk is om soevereiniteit op te geven om vrij te kunnen zijn.

Wat er gebeurt als iemand handelt uit vrijheid, zoals Arendt het definieert, is dat er een opheffing is van een automatisch geworden proces (Arendt 2006, 169). Met automatische processen bedoelt Arendt bijvoorbeeld de processen van de natuur zoals de levensloop van ons lichaam. Maar ook politieke acties kunnen dezelfde automatische vorm aannemen als natuurlijke processen waarmee ze hun vrije karakter als het begin van iets nieuws verliezen. Het is de vrijheid die deze geautomatiseerde processen doorbreekt en iets nieuws begint en het is de democratie als spel, die het speelveld biedt om telkens het schijnbaar bepaalde weer onbepaald te laten worden.

Het is niet zomaar dat deze definitie van vrijheid zo goed tot uiting komt in het democratische spel. Vrijheid en spel lijken in een heel belangrijk aspect op elkaar, namelijk dat het beide niet-instrumentele handelingen zijn. Een activiteit is geen spel als het primair een extern doel nastreeft waardoor een spel dus geen instrument kan zijn om een doel te behalen (Huizinga 2019, 13). Arendt definieert vrijheid als iets dat wat bij het handelen hoort (Arendt 2006, 165). Handelen is een van de drie belangrijkste menselijke activiteiten naast werken en arbeiden (Arendt 1999, 28). Arbeid is de activiteit die de noodzakelijkheden voor het lichaam verschaft (Arendt 1999, 31). Dit is bijvoorbeeld het vergaren van voedsel maar zelfs ook het ademen en verteren van eten. Het arbeiden wordt gekenmerkt door de nooit ophoudende noodzaak en het achterlaten van verbruiksgoederen. Daarom is het arbeiden ook

een duidelijke activiteit die thuis hoort in de kringloop van het leven waarbij het proces altijd bezig is en het verbruikte uiteindelijk weer terugkomt op een andere plek in de kringloop.

De activiteit van het werken staat tegenover het arbeiden in de zin dat het op een zeker moment klaar is. De activiteit van het werken is het maken van dingen of ook wel ‘verdingelijking’ genoemd (Arendt 1999, 36). Het werken is altijd verbonden aan geweld en vernietiging omdat het materialen uit het natuurlijke proces trekt. Zo wordt een boom gedood om een stoel te maken.

Het arbeiden en het werken zijn beide instrumentele activiteiten. Zo is het arbeiden een activiteit die instrumenteel is om in leven te blijven en is het werken het proces van iets maken en daarmee instrument ten opzichte van het eindproduct (Arendt 1999, 43). Het handelen daarentegen is de enige activiteit die niet instrumenteel is. Het handelen is het beginnen van iets nieuws. Dit ‘beginnen’ is niet zoals het werken waarbij er een proces wordt gestart dat uiteindelijk klaar is maar het in gang zetten van iets dat vele onverwachte veranderingen teweeg brengt (Arendt 1999, 45). Door het in gang zetten van iets nieuws kan er iets onverwachts gebeuren waardoor het handelen ook de verwerkelijking is van vrijheid (Tömmel en d’Entreves 2024).

Naast vrijheid is ook pluraliteit een belangrijk aspect van het handelen omdat het beginnen van iets nieuws altijd plaats vindt in een al bestaande situatie (Arendt 1999, 45). Het handelen kan daarom ook niet betekenisvol zijn in een individuele situatie omdat het niet vergeleken en beoordeeld kan worden door anderen (Tömmel en d’Entreves 2024). De manier waarop Arendt de activiteit van het handelen beschrijft is door haar benadering van vrijheid en de noodzaak van pluraliteit innig verbonden aan het democratische spel. Zo komt het overeen met het belangeloze karakter van het spel en legt het de nadruk op de pluraliteit die ook in de democratie tot uiting komt in de strijd tussen de verschillende vormen van samenlevingen.

Het doel in dit hoofdstuk was om te beschrijven hoe de *Homo Ludens* het democratische spel speelt en waarom dit van belang is voor de democratie. In het democratische spel fungeert de spel-rationaliteit van de *Homo Ludens* als bestuursrationaliteit. Een bestuursrationaliteit die de democratie intact wil houden moet aan verschillende eisen voldoen. Zo moet een goede bestuursrationaliteit voor de democratie waarborgen dat een bepaalde samenlevingsvorm niet blijvend wordt. De bestuursrationaliteit moet bewust zijn van het feit dat politiek niet alleen

datgene is wat er in de politiek afspeelt maar dat de politiek ook de kaders van andere sferen bepaalt. Door dit te erkennen is het duidelijk dat de bepaaldheid wordt erkend en dat het dus niet iets is dat van nature gegeven is. De spel-rationaliteit is een goede bestuursrationaliteit voor de democratie omdat het de onbepaaldheid als absolute regel kan beschouwen. Daardoor kan het alle structuren van de samenleving beschouwen als geconstrueerd en blijft er een mogelijkheid om hierover te discussiëren. De spelers in het democratische spel zijn zich er zelfs van bewust dat de regel van de onbepaaldheid niet van nature gegeven is en invloed heeft op de samenlevingsvorm. Deze regel is ook ooit aangenomen en op basis daarvan is die geldig. Het is zelfs mogelijk om deze regel in twijfel te trekken maar de spelers zijn zich er van bewust dat dit het spel zal breken.

Hoewel deze onbepaaldheid absoluut is, betekent dit niet dat de samenleving constant in onbepaaldheid leeft. De onbepaaldheid betekent vooral het besef dat het bepaalde weer kan verdwijnen. Het gevolg hiervan is dat er een tegenstelling ontstaat tussen individuen of groeperingen in de samenleving die gaan strijden om de tijdelijke bepaaldheid. Een mogelijk gevaar van deze strijd is dat het verlangen om te bepalen zo groot wordt dat de strijd destructief wordt voor de spelers. Om deze reden moeten deelnemers in deze strijd een rationaliteit hebben die niet de ander buiten de regels om vernietigt. De spel-rationaliteit is hiervoor geschikt aangezien de *Homo Ludens* een gevoel van eer deelt voor de andere spelers. De *Homo Ludens* weet namelijk dat de spelgemeenschap uit elkaar valt wanneer de ander niet meer als tegenstander maar als vijand wordt gezien en overtreedt die vanuit eergevoel en behoud van de spelgemeenschap de regels niet. Een ander mogelijk gevaar door deze strijd is dat het spel ondergeschikt wordt aan het verlangen om te bepalen. Voor de *Homo Ludens* is dit geen probleem, omdat het spelen het ultieme doel is en er geen extern doel wordt nagestreefd zolang die speelt. De *Homo Ludens* neemt namelijk deel aan het spel uit lust om te spelen.

Deze lust om deel te nemen aan het democratische spel wordt aangewakkerd doordat mensen spelende wezens zijn, maar ook door het verlangen naar het gevoel van vrijheid dat ervaren kan worden in het democratische spel. De manier waarop de *Homo Ludens* het democratische spel speelt heeft namelijk veel overeenkomsten met de activiteit van het handelen. Bij het handelen ervaren mensen de vrijheid en de pluraliteit. Zoals in het laatste hoofdstuk is beschreven is de strijd op een eervolle manier tussen ideeën over de vorm van de samenleving een gevolg van de onbepaaldheid en belangrijk voor het gemeenschapsgevoel. Waarbij de strijd het kenmerk is van de pluraliteit aan ideeën. De vrijheid om iets nieuws te beginnen en deze pluraliteit uit te breiden is belangrijk voor het behoud van de onbepaaldheid.

Door het beginnen van iets nieuws worden automatisch geworden processen doorbroken en is er weer mogelijkheid om het bepaalde te bevragen en misschien zelfs te vervangen, maar niet als doel want net zoals het spel is het handelen een belangeloze activiteit die uiterst ernstige vormen kan aannemen.

Conclusie

Aangekomen bij het einde van deze scriptie zijn er een aantal dingen duidelijk geworden. Ten eerste is het duidelijk dat het neoliberalisme een getransformeerde vorm is van het klassiek liberalisme, waarbij de belangrijkste verandering het centraal stellen van de concurrentie is in plaats van het principe van ruilen. Dit principe van concurrentie verandert de manier waarop mensen naar zichzelf en naar elkaar kijken maar ook hoe organisaties over mensen denken. Als gevolg van deze verandering is er geen basis meer voor het denken in termen van de gemeenschap omdat de concurrentiepositie voor de neoliberale *Homo Economicus* centraal staat. Daarnaast is duidelijk geworden dat de concurrentiepositie voor organisaties en overheden het hoogste doel is geworden waarmee alle andere problemen opgelost zouden worden, waardoor dit doel een van natuurlijk gegeven status heeft gekregen. Ook is duidelijk dat het nastreven van dit doel ondemocratisch gebeurt via het inzetten van *governance* en *Best Practices*. Bij het gebruik van *Governance* wordt de pluraliteit van inrichtingsvormen van de samenleving en dus ook welke doelstellingen gehaald moeten worden genegeerd omdat er een consensus bereikt moet worden. Consensus is anders dan het kiezen tussen verschillende ideeën en accepteren dat één van de vele ideeën uitgevoerd wordt omdat consensus veronderstelt dat iedereen het er uiteindelijk mee eens is. Consensus wordt bereikt door het gebruik van *Best Practices*. Een *Best Practice* wordt gepresenteerd als een waarde vrije methode die dus “de beste manier” voor een bepaald probleem is. Het gebruik van *Best Practices* als neutrale oplossing is problematisch omdat ten eerste, een methode niet neutraal kan zijn en dus altijd politiek geladen is en ten tweede, omdat het gebruik van een methode uit een andere organisatie de aanname bevat dat de organisatie waarin het geïmplementeerd wordt dezelfde doelstelling heeft. Door deze aanname heeft de neoliberale rationaliteit zich makkelijk kunnen verspreiden vanuit het economische domein naar andere domeinen. Om het denken in termen van de gemeenschap te redden en deze ondemocratische praktijken tegen te gaan moet er dus in de politiek met een andere rationaliteit dan de neoliberale worden gedacht. Een spel-rationaliteit waarbij het speelveld, belangeloosheid, vrijheid, tegenstanders in plaats van vijanden en eergevoel centraal staan is een goed alternatief hiervoor. Het denken in termen van een speelveld zorgt voor het erkennen van de grenzen als geconstrueerd. De indeling van de samenleving is namelijk, hoe onbewust dit ook gebeurt, altijd het resultaat van een politiek idee en nooit iets wat niet politiek geladen is. De *Homo Ludens* weet dat regels en grenzen pas gelden als ze door alle spelers geaccepteerd zijn, en is zich op basis daarvan bewust dat regels en grenzen niet van nature gegeven kunnen zijn.

Binnen de democratie als spel is het principe, dat de vorm van de samenleving geconstrueerd is, absoluut gemaakt door het als regel te laten gelden namelijk, de regel van de onbepaaldheid. Op deze manier kan een bepaalde visie over de vorm van de samenleving niet onbevraagd bepalend blijven. Deze onbepaaldheid betekent niet dat er nooit iets wordt bepaald maar dat wat bepaald wordt tijdelijk is en dat er niks op voorhand uitgesloten kan worden. De *Homo Ludens* weet dat regels absoluut geldend zijn en weet dat in het spel de logica van de regels geldt. Dit betekent dat de regel ook niet opzij gezet kan worden door een belang buiten het spel. Deze belangeloosheid is kenmerkend voor de *Homo Ludens* en hoe graag die ook wil winnen zal die nooit de regels overtreden om dat doel te behalen. De drang om te winnen veroorzaakt een strijd tussen concurrerende ideeën die, doordat de *Homo Ludens* eervol tegenover de ander is, niet destructief wordt maar constructief is voor het gemeenschapsgevoel.

Het spelen van het democratische spel is dus zowel beschermend voor de democratie als constructief voor het ervaren en denken in termen van de gemeenschap. Door de kenmerken van het democratische spel dat, niet instrumenteel is en niet hoort bij het proces van levensbehoud, maar wel een plek biedt voor een pluraliteit aan mensen en ideeën, en ook de mogelijkheid biedt om aan deze pluraliteit iets nieuws toe te voegen hoort het spelen van dit spel duidelijk thuis in het handelen. Hiermee is het spelen van het democratische spel als handeling een uiting van vrijheid en omdat het spelen de democratie en de gemeenschap beschermt is het een bescherming van vrijheid.

Bibliografie

- Arendt, Hannah. 1999. "Arbeiden, werken, handelen." In *Politiek in donkere tijden: essays over vrijheid en vriendschap*. vertaald door Remi Peeters, 25-48. Amsterdam: Boom.
- Arendt, Hannah. 2006. "What Is Freedom?." In *Between Past and Future: Eight Exercises in Political Thought*, 143-171. New York: Penguin Books.
- Brown, Wendy. 2018. *Het ontmantelen van de demos: De stille revolutie van het neoliberalisme*. Vertaald door Daan Pieters. Amsterdam: Octavo publicaties.
- Foucault, Michel. 2013. *De geboorte van de biopolitiek: colleges aan het Collège de France (1979)*. Vertaald door Jeanne Holierhoek. Amsterdam: Boom.
- Hayek, Friedrich A. 1979. *The Road to Serfdom*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Huizinga, Johan. 2019. *Homo ludens: proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Doesburg: Fac Simile.
- Lefort, Claude. 2016. "Het vraagstuk van de democratie." In *Wat is politiek?*. Vertaald door Pol van de Wiel en Bart Verheijen, 80-100. Amsterdam: Boom.
- Lemieux, Pierre. 2021. "Where Are We on the Road to Serfdom?." *Regulation* 44, (3) 56-59. <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&db=bth&AN=152758229&site=ehost-live>.
- Mouffe, Chantal. 2000. "For an Agonistic Model of Democratic." In *The Democratic Paradox*, 80-105. London: Verso.
- Oudenampsen, Merijn. 2019. "De zichtbare hand: een historisch-sociologische benadering van neoliberalisme in Nederland." *Sociologie* 15, (3) 241-251. <https://doi.org/10.5117/soc2019.3.001.oude>
- Oxfam Novib. z.d. "Waarom ongelijkheid groter is dan je denkt." Geraadpleegd 27 mei 2024. <https://www.oxfamnovib.nl/blogs/dilemmas-en-oplossingen/waarom-ongelijkheid-wereldwijd-groeit>.

Pfeijffer, Ilja Leonard. 2023. *Over de aard en het nut van creativiteit*. Onder redactie van Tonny van Winssen. Diemen: EW.

Reusken, Rosan. 2017. "Mensenhandel op zwarte markt voor organen." NPO Radio 1. 17 oktober 2017. <https://www.nporadio1.nl/nieuws/wetenschap-techniek/718f5538-93e2-4b02-8b51-05dc86f2e415/mensenhandel-voor-organen>.

Rutten, Daan. 2016. "Speler, spelbreker en polemist." In *De ernst van het spel*, 11-47. Hilversum: Uitgeverij Verloren.

Tömmel, Tatjana, en Maurizio Passerin d'Entreves. 2024. "Hannah Arendt." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. onder redactie van Edward N. Zalta en Uri Nodelman, Summer 2024. <https://plato.stanford.edu/archives/sum2024/entries/arendt/>.

Vallier, Kevin. 2022. "Neoliberalism." In *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*. onder redactie van Edward N. Zalta en Uri Nodelman, Winter 2022. <https://plato.stanford.edu/archives/win2022/entries/neoliberalism/>.

van Lente, Dick. 2013. "Huizinga's Children: Play and Technology in Twentieth Century Dutch Cultural Criticism (From the 1930s to the 1960s)." *Journal of the International Committee for the History of Technology* 19, 52-74. <http://www.jstor.org/stable/23788120>.

Samenvatting

Het neoliberalisme is meer dan de neoliberale theorie, het beleid of de gevolgen. Het neoliberalisme is een manier van denken, een rationaliteit, die ook in niet-economische domeinen is doorgedrongen en zo de relatie van de mens tot zichzelf en van de politiek tot diens burgers heeft geëconomiseerd. De neoliberale rationaliteit zorgt voor ondemocratisch bestuur en het verlies van het idee van de gemeenschap. In zijn boek *Homo Ludens* (2019) beschrijft Johan Huizinga het gevaar dat hij ziet in het overschatten van de economie en daardoor het verdwijnen van het spelelement in onze cultuur. Door de democratie te zien als een spel en dus met een spel-rationaliteit erin te handelen, verdedigen we de democratie en de gemeenschap.